

UOT: 821.512.162(091)

İsa Həbibbəyli*

AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATINDA SOSIALİST REALİZMİ DÖVRÜ

Xülasə

"Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizmi dövrü" adlı məqalə Azərbaycan ədəbiyyatının sosialist realizmi dövrünə elmi-nəzəri və ədəbi-metodoloji baxışın ifadəsidir. Tədqiqat əsərində dövrün sosial-siyasi və mədəni-ideoloji şəraiti göstərilmiş, ədəbiyyat cəmiyyətlərinin yaranması, ədəbi təşkilatlanmanın obyektiv və subyektiv cəhətləri izah olunmuşdur. Sovet ədəbiyyatı anlayışının formalaşması ətrafında olmuş diskussiyalar (müzakirələr) dəyərləndirilmiş, sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun yaranması ətrafında həlli vacib suallara cavab verilmişdir. Azərbaycan ədəbiyyatının sosialist realizmi dövrü (1920-1950), sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun formalaşma dövrü (1920-1932), sosialist realizmi ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişaf mərhələsi (1932-1941) analiz olunmuşdur. Məqalədə sosialist realizmi ədəbiyyatının Böyük Vətən müharibəsi dövrü (1941-1945), sovet cəmiyyətinin inkişafı dövründə reallıqları (1945-1953), habelə, "Xruşşov mülayimləşməsi" mərhələsində sosialist realizminə münasibət (1953-1964) ifadə olunmuş, onun tənəzzül dövrü (1960-cı illərdən sonra) aydınlaşdırılmış, ümumən mühüm elmi-nəzəri və ədəbi-metodoloji müddəalar, əhəmiyyətli elmi tezislər irəli sürülmüşdür. Məqalədə bəddi nümunələr və sitatlar məqsəd və vəzifə aydınlığına xidmət etmiş, ədəbi şəxsiyyətlərin yaradıcılığına əhatəli münasibət bildirilmiş, Azərbaycan sovet ədəbiyyatı çox-əsrlik ədəbi-ictimai fikrimizin ayrıca mərhələsi kimi qiymətləndirilmişdir.

Açar sözlər: Sovet ideologiyası, ədəbiyyat cəmiyyətləri, sosialist realizmi yaradıcılıq metodu, sovet ədəbiyyatı, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı, akademik İsa Həbibbəyli

Giriş. 1920-ci ildə Azərbaycanda milli hökumətin devrilməsindən və sovet hakimiyyətinin yaradılmasından sonra ölkədə ədəbiyyatın xarakteri dəyişməyə başlamış, bəddi düşüncədəki milli və maarifçi idealları, demokratik baxışları təcridən sosializm ideyaları əvəz etməli olmuşdur. Ədəbi gedişətdə meydana çıxan bolşevik ruhu özünün yeni tipli ədəbiyyatını formalaşdırmağa səy göstərmiş, yeni quruluşu tərnüm edən "ələmdən nəşəyə" motivli əsərləri ön sıraya çəkmişdir.

Başlangıç mərhələdə, yəni 1920-1930-cu illərdə ədəbiyyatda yeni ideologiya ilə klassik realist və romantik ənənə yanaşı fəaliyyət göstərmişdir. Lakin klassik yazıçılar yeni dövrün tələblərinə dərhəl uyğunlaşa bilmədikləri, bir çox hallarda isə uyğunlaşmaqda maraqlı olmadıqları üçün onların XX əsrin əvvəllərində yüksələn xətlə inkişaf etmiş yaradıcılıqlarında 20-30-cu illərdən başlayaraq nəzərəcarpacaq bir durğunluq, gözləmə mövqeyi, bədbinlik əla-

mətləri, hətta ümitsizlik notları müşahidə olunmuşdur. Fikrimizcə, Cəlil Məmmədquluzadənin məşhur "Bəlkə də qayırdılar" (1926) hekayəsi dərsliklərdə və ədəbiyyatşünaslıq əsərlərində yazıldığı kimi, heç də sovet hökumətinin gələcəyinə bəslənən inam hissələrini yox, tam əksinə, bolşevik hakimiyyətinin uzun müddət yaşaya biləcəyinə ümitsizliyi və inamsızlığı diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Belə notlar və durğunluq meyilləri Cəlil Məmmədquluzadə ilə yanaşı, onun müasirləri olmuş müxtəlif qütbləri təmsil edən digər yazıçıların – Hüseyn Cavid, Əbdürəhim bəy Haqverdiyev, Nəcəf bəy Vəzirov, Yusif Vəzir Cəmənəzəminli və başqalarının yaradıcılığında da açıq və ya örtülü şəkildə ifadə edilmişdir. Sovetlər İttifaqı miqyasında dövlət səviyyəsində icra olunmuş qanlı 1937-ci il repressiyası ədəbi mühitdə xüsusi çəkiyə malik olan yazıçıları "aradan götürməklə" mövcud boşluğu daha da dərinləşdirmişdir. "30-cu illərin analoqu olmayan repressiya kabusu təkcə is-

*AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik.
E-mail: isa.habibbeyli@science.az

tedadlı, vətənpərvər adamları tragik şəkildə həyatdan, sevdییi sənətdən ayırmadı (bu, statistiklərin hesablayacağı maddi itkidir), həm də on minlərlə oxuma və yazma savadı olmayan adamları belə ağışuna alaraq xalqın şüurunu dəyişdi, onu tərəqqidən saxladı, mənəviyyətə, tarixi-etnik düşüncəyə ağır zərbə vurdu (bunu isə artıq statistiklər heç cür hesablaya bilməz!). Neçə-neçə bədii düşüncə, mənəvi-əxlaqi dəyərlər məhv oldu, nəticədə ən böyük ziyanı xalq çəkdi" [1, s.325]. Sovet cəmiyyətinin meydana çıxardığı yeni "nikbin" ədəbi nəsil isə hələlik gənc və təcrübəsiz olduğu üçün mövcud boşluğa dərhal doldura bilmək iqtidarında deyildi. Bu isə öz növbəsində ədəbiyyatda dekadensdurğunluq və çöküş əhvali-ruhiyyəsinin yaşanmasının real göstəricisi idi.

Yeni dövrün ədəbiyyatını formalaşdırmaq üçün yazıçıların söylərini birləşdirən ədəbiyyat cəmiyyətlərinin yaradılması əsas vəzifələrdən birinə çevrilmişdir. Bu məqsədlə 1925-ci ildə Süleyman Sani Axundovun sədrliyi ilə təşkil edilmiş "İldırım" Türk ədib və şairlər ittifaqı" əsasən XX əsrin əvvəllərindən yaradıcılığa başlamış yazıçı və şairləri öz ətrafında birləşdiriyi üçün rəsmi dairələri qane etmişdir. Ədəbiyyat cəmiyyətinin mətbu orqanı olan "Ədəbi parçalar" məcmuəsində çap edilmiş bəzi yazılarda sosializm quruluşu ideyalarından çox, ənənəvi ədəbi materiallara yer ayrılması sovet ölkəsinin ədəbiyyat siyasətinin həyata keçirilməsinə təkan verə bilmirdi. Buna görə də 1926-cı ildə daha çox yeni nəsil ədəbi qüvvələri öz ətrafında cəmləşdirən "Gənc Qızıl Qələmlər İttifaqı" yaradılmaqla, ədəbiyyat cəbhəsinin mövcud cəmiyyətin ideallarına doğru istiqamətləndirilməsi sürətləndirilmişdir. "Ədəbiyyat cəmiyyəti"nin üzvlərinin əksəriyyəti də bu təşkilata daxil olduğdan sonra 30 noyabr 1926-cı il tarixdən etibarən Teymur Hüseynovun sədrliyi ilə "Qızıl qələmlər" cəmiyyəti kimi fəaliyyətini davam etdirən yeni yaradıcılıq təşkilatı proleter ədəbiyyatının meydanının genişləndirilməsi və mövqeyinin möhkəmləndirilməsi uğrunda mübarizə aparmışdır. Mehdi Hüseynin "bu qələmlər özləri ilə yeni məfkurə, yeni sənət gətirdilər" [2, s.67] mülahizəsində, Əli Nazimin "gənc qızıl qələmlərin ən açıq və bariz xüsusiyyəti on-

da sinfi simanın digərlərindən daha açıq şəkildə təzahür etməsidir" [3, s.68] qənaətlərində proleter ədəbiyyatı yollarında dönmədən səy göstərən "Qızıl qələmlər" hərəkatının əsas mahiyyəti ifadə olunmuşdur. Azərbaycan Proleter Yazıçıları Cəmiyyəti 1928-ci ildə yaradıldıqdan sonra "köhnə yazıçılara" qarşı ittihamlar güclənmiş, yeni ədəbi nəslin meydanı genişləndirilmişdir. Azərbaycan Proleter Yazıçıları Cəmiyyəti yaradıcılıq məsələlərindən çox, ideoloji vəzifələri həyata keçirmişdir. Məşhur "Oxuma tar, oxuma tar, Səni istəmir proleter" – çağırışı bu yazıçılar cəmiyyətinin ideya istiqamətini aydın surətdə əks etdirirdi. Ona görə də Azərbaycan Proleter Yazıçıları Cəmiyyətinin fəaliyyət göstərdiyi 1929-1932-ci illər haqlı olaraq "dramatik səhnələr yaşamış, türkçülüyə, müsavətçiliyə, millətçiliyə qarşı mübarizə illəri olmuşdur... 1929-1932-ci illəri bu baxımdan irtica illəri hesab etmək olar" [4, s.88].

Nəhayət, ÜİK(b)P MK-nın "Ədəbiyyat və incəsənət təşkilatlarının yenidən qurulması haqqında"kı 24 aprel 1932-ci il tarixli qərarı ilə "sovet hökumətinin platformasını müdafiə edən" proleter olan və olmayan bütün yazıçıları vahid yaradıcılıq təşkilatında birləşdirməyə dair çağırışından sonra ədəbi mühitdəki gərgin qarşıdurmalar nisbətən aradan qaldırılmışdır.

Beləliklə, Sovet hakimiyyətinin həyata keçirdiyi proleter ədəbiyyatı siyasəti və qanlı repressiyalar, nəticə etibarilə ədəbiyyatda "ələmdən nəşəyə" motivinin tam üstünlük qazanmasına gətirib çıxarmışdır. Proletkultçuluq kampaniyası sosializm ruhunda yazan gənc nəslin cəmiyyətin ön mövqeyinə çıxarılmasına yol açmışdır. Bu proseslər İttifaqın tərkibində olan bütün sovet xalqlarının ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan ədəbiyyatında tərffüatı ilə yaşanmış, nəticədə proleter ədəbiyyatı gündəmdə əsas yer tutmuşdur. Sovetlər İttifaqı miqyasında SSRİ Yazıçılar İttifaqının, o cümlədən Azərbaycan SSR Yazıçılar İttifaqının 1934-cü ildə yaradılması yaradıcı qüvvələr arasındakı cəbhələşmənin əvəzinə, onların vahid yaradıcılar təşkilatında birləşdirilməsinə şərait yaratmışdır. Bu vaxtdan etibarən sosialist realizmi sovet ədəbiyyatının vahid yaradıcılıq metodu kimi qəbul edilmişdir. "Vahid yaradıcılıq metodu"

anlayışı təkpartiyalı sistem olan sovet cəmiyyətinin xarakterindən doğub, yazıçıların əsas diqqətini sosializmin inkişafını, "vüsətini", "təntənəsini" təsvir və tərənnüm etməyə istiqamətləndirmək məqsədini daşımışdır. Maksim Qorki qəti şəkildə bəyan edirdi ki, "sosialist realizmi öz-özlüyündə aydındır ki, yalnız sosialist təcrübəsinin faktları əsasında yarana bilər" [5, s.397]. Ədəbiyyat haqqında sovet nəzəriyyəsinin banisi gənc yazıçılardan tələb edirdi ki, meşşan keçmişini idealizə etməkdən əl çəkərək ona tənqidi münasibət bəsləməklə böyük gələcəyə malik sosializm quruluşunu müdafiə və təbliğ etsinlər. Maksim Qorki "Sosialist realizmi haqqında" adlı məqaləsində göstərmişdir ki, "ölkədə bu illərdə fəhlə sinfinin enerjisi ilə tikilən yeni şəhərlər, nəhəng fabriklər, ...dənizlərlə kanalların birləşdirilməsi, səhralardakı yaşıllıqlar və məskunlaşma" [5, s.396] və sair ədəbiyyatda layiqli təsviri tələb edilən əsas məsələlərdir. Hətta İosif Stalinin 1932-ci ildə Maksim Qorkinin evində keçirilən yaradıcılıq müşavirəsində söylədiyi aşağıdakı mülahizələrdə bolşevizm dövrünün yazıçısını sosializm ideallarını təsvir və tərənnüm etməsi tələbi konkret şəkildə diqqətə çatdırılmışdır: "Sənətkar, ilk növbədə həyatı ədalətli şəkildə göstərməlidir. Əgər o bizim həyatımızı ədalətli şəkildə göstərsə, onun sosializmə nələri gətirdiyini göstərməsinin qeyd olunmaması mümkün deyildir. Bu, sosialist realizmi olacaqdır" [6, s.134]. Beləliklə, sovet ədəbiyyatının vahid yaradıcılıq metodu müəyyən edilmiş, partiyalılıq və sinfilik sosializm dövrü ədəbiyyatının əsas yaradıcılıq metodu olan sosialist realizminin ən mühüm prinsipləri kimi irəli sürülmüşdür.

Bundan başqa, XX əsrin otuzuncu illəri-nədək hələ də yaşamaqda olan milli təmayülçülük ölkədə proleter hegemoniyasının qüvvətləndirilməsi ilə aradan qaldırılmışdır. "Bu dövrdə dövlət səviyyəsində "milli təmayülçülük", "millətçilik", "cümhuriyyətçilik" birmənalı şəkildə düşmənçilik donunda qələmə verilir, yeni bir millətlərarası münasibətlər sistemi – beynəlmillətçilik ortaya atılırdı" [7, s.12]. Və bu yolla bədii yaradıcılıqda sosializm ideyalarının tərənnümü genişləndirilir, ədəbiyyat sovet ideologiyasının əsas təbliğatını həyata keçirməyə istiqam-

mətləndirilirdi. Böyük istedad sahibi olan yazıçı və şairlər də, istər-istəməz, sovet rejiminin təbliğatında bu və ya digər şəkildə iştirak etmişlər. Bu zaman "yeni həyatın təsvirinə tərəddüdsüz keçənlər, bir qədər ləng gələnlər, fikirləşənlər" [8, s.29] olsa da, siyasi rejim mümkün olan bütün tədbirləri tətbiq etməklə öz ədəbiyyatını yaratmaq və inkişaf etdirmək işini həyata keçirmişdir. Kommunist Partiyasının Mərkəzi Komitəsi Sovet dövlətinin ədəbiyyat siyasətinin inkişaf etdirilməsi haqqında vaxtaşırı olaraq qəbul etdiyi qərarlarda ədəbiyyat üzərində mövcud rejimin təsirini gücləndirmiş, rolunu möhkəmləndirmişdir. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin "Bədii ədəbiyyat sahəsində partiyanın siyasəti haqqında" (1925), "Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında" (1932), "Zvezda" və "Leninqrad" məcmuələri haqqında" (1946), "Sovet uşaq ədəbiyyatını daha da inkişaf etdirmək tədbirləri haqqında" (1969), "Ədəbi-bədii tənqid haqqında" (1972), "Yaradıcı gənclərlə aparılan iş haqqında" (1976), "Ədəbi-bədii jurnalların kommunizm quruculuğu təcrübəsi ilə yaradıcılıq əlaqələri haqqında" (1982) qəbul etdiyi qərarlar ədəbiyyatın partiyalılığı prinsipinin dönmədən həyata keçirilməsinə, bədii yaradıcılıq işinin sistemin ideoloji silahına çevrilməsinə xidmət etmişdir. Bütün bunlar Sovetlər İttifaqında, o cümlədən də Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı deyilən xüsusi bir mərhələni formalaşdırmışdır. Bu mənada Kommunist Partiyasının ədəbiyyat siyasətini həyata keçirən Sovet Yazıçılar İttifaqının "sosializm nazirliyi" [9, s.5] adlandırılması tamamilə təbii olub, ədəbi prosesin sosializm dövründə idarə olunmasında bu təşkilatın rolunu obyektiv şəkildə ifadə edir.

Sovet ədəbiyyatı anlayışı nə vaxtdan etibarən yaranmışdır? Elmi ədəbiyyatlarda sovet ədəbiyyatının yaranması XIX əsrin sonlarında Avropada marksizm təliminin, yaxud XX əsrin əvvəllərində bolşevizmin meydana çıxması ilə əlaqələndirilir. Fransız şairi Ejen Potyenin məşhur "İnternasional" marşı dünyada proleter hərəkatının himni kimi qəbul edilmişdir. Maksim Qorkinin 1906-cı ildə yazılmış "Ana" romanını da sosialist realizminin ilk böyük əsəri hesab edənlər vardır. Konkret olaraq sovet dövründə

yazılmış ədəbiyyat tarixlərində sovet ədəbiyyatı mərhələsi Rusiyada çarizmin devrildiği 1917-ci ildən hesab edilmişdir [10, s.378]. "Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi" ikicildiyində isə 2 noyabr 1917-ci il tarixində Bakı Fəhlə və Əsgər Deputatları Sovetinin yaranması sovet hökumətinin meydana çıxması kimi qiymətləndirilmiş və "Azərbaycanda çox qısa ömür edən ilk sovet hakimiyyəti dövründə proletar sovet ədəbiyyatının bünövrəsi qoyulmuş, bolşevik mətbuatı səhifələrində kommunist yazıçıların və fəhlələrin qələm təcrübələri ilə yeni ədəbiyyatın ilk nümunələri yaranmışdır" – tezisi irəli sürülmüşdür [11, s.30].

Bəzi mənbələrdə isə Azərbaycanda sovet ədəbiyyatı sosialist həyat tərzinin başladığı 1920-ci ildən sonrakı dövrə aid edilir. Sovet ədəbiyyatı anlayışının 1925-ci ildə Proletar Yazıçılarının Birinci Ümumittifaq Konfransının çağırılması və Rusiya Proletar Yazıçıları Assosiasiyasının yaradılması ilə meydana atıldığı da nəzərə çatdırılır. Rus ədəbiyyatı tarixinə dair mənbədə 1925-ci il faktoru aşağıdakı kimi müəyyən olunmuşdur: "1925-ci il qarşısındakı ədəbi inkişafın başladığını göstərmiş, rus ədəbiyyatının inkişafında yeni mərhələ açmışdır. 1925-ci ildə sovet hakimiyyəti ədəbiyyat üzərində tam nəzarət sistemi qurmuşdur. Mədəniyyət xadimlərinin mühüm bir hissəsi ölkədən xaricə sürgün edilmək və ya repressiyaya məruz qoyulmaqla, ədəbiyyata birbaşa ideoloji cəhətdən təsir etmək üçün təşkilatı baxımdan həlledici dəyişikliklərə başlanmışdır" [12, s.4].

Əlbəttə, sovet ədəbiyyatı anlayışının formalaşmasına aid olan yuxarıdakı mülahizələrin hər birində müəyyən həqiqət vardır. Lakin eyni zamanda, nəzərə alınmalıdır ki, sosialist məfkurəli ədəbiyyatla sovet ədəbiyyatını eyniləşdirmək olmaz. Dünyanın müxtəlif ölkələrində keçmişdə olduğu kimi, indi də sosialist görüşlü yazıçılar yaşayıb-yadırlar. Fikrimizcə, dövlətdə nütqəyi-nəzərindən sovet ədəbiyyatı mərhələsinə Sovetlər İttifaqının yaradılmasından əvvəlki illərə çəkmək doğru deyildir. Ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından sovet ədəbiyyatını ölkədə sovet quruluşunun yaranmasından sonrakı illərə aid etmək daha real və məqbul yoldur. Sovet hakimiyyəti elan edilən kimi qüvvətli və ya

zəif olmasından asılı olmayaraq, onun ədəbiyyatı da yaranmağa başlamışdır. Dərhal mətbuatda bolşevikləri, onun ölkə miqyasında və yerlərdəki liderlərini vəsf edən şeirlər və publisistika nümunələri çap olunmuşdur. Sovet rejimi tədricən öz ədəbiyyat siyasətini formalaşdırmaq üçün konkret tədbirlər həyata keçirmişdir. Bir müddət, xüsusən 1937-ci ilə qədər "bəlkə də qayıtdılar", – deyərək ədəbiyyatda müəyyən gözləmə mövqeyi də olmuşdur. Sovet hakimiyyətinə əvvəl yaradıcılığa başlamış sənətkarların əksəriyyəti yeni rejimi təbliğ edən əsərlər yazmaqdan uzaqda dayanmışlar.

Sovet ədəbiyyatı ölkədə bolşevik hökuməti qurulandan sonrakı dövrə aid olan bir mərhələdir. 1925-ci ildə Rusiya Proletar Yazıçıları Assosiasiyasının yaradılması ilə sovet ədəbiyyatı anlayışı rəsmi olaraq elan edilmişdir. Əslində Rusiya Proletar Yazıçıları Assosiasiyasının (RPYA-ПАИП) yaradılması sovet ədəbiyyatının yaranması yox, ədəbiyyat üzərində partiya nəzarətinin müəyyən edilməsi demək idi. Lakin sovet yazıçılarının təşkilatlandırılması baxımından 1925-ci il hadisəsi atılmış ilk addım idi və bu, yeni ideologiya əsasında ədəbiyyatın yaradılması prosesini sürətləndirmişdir. Sovet ədəbiyyatı 1934-cü ildə Sovet Yazıçılarının Birinci Qurultayının çağırılması ilə oturmuş bir sistem qazanmışdır. Həmin vaxta qədər mövcud olan Rusiya Proletar Yazıçıları Assosiasiyası ayrı-ayrı ədəbi qrupları əhatə edən cəmiyyət, yeni yaradılan Yazıçılar İttifaqı isə bütün yazıçı və şairləri öz ətrafında birləşdirən kollektiv yaradıcılıq təşkilatı idi. Sovet hakimiyyəti, əslində, 1934-cü ildə SSRİ Yazıçılar İttifaqını və müttəfiq respublikalarda onun təşkilatlarını yaratmaqla yaradıcı qüvvələrin tam təşkilatlandırılması siyasətini həyata keçirmişdir. Bununla belə, hələ də aşkar və ya örtülü şəkildə mövcudluğunu davam etdirən ədəbi qrupların, yaxud ədəbi blokların fəaliyyətinə son qoyulmuş, ədəbiyyat işi partiya nəzarəti altında həyata keçirilmişdir. Eyni siyasət 1934-cü ildə Azərbaycan SSR Yazıçılar İttifaqının yaradılması ilə ölkəmizdə də həyata keçirilmişdir. Bundan sonra sovet ədəbiyyatının vahid yaradıcılıq metodu kimi elan olunmuş sosialist realizmi yaradıcılıq metodu sovet ədəbiyyatının ideo-

loji əsaslarını müəyyənləşdirmiş və bədii yaradıcılıq proseslərini istiqamətləndirmişdir. Ona görə də sovet ədəbiyyatı dedikdə daha çox sosialist realizmi yaradıcılıq metodu yada düşür. Sovet ədəbiyyatının əsas yaradıcılıq istiqamətini müəyyənləşdirdiyinə və mahiyyətini tam ifadə etdiyinə görə sovet ədəbiyyatına sosialist realizmi ədəbiyyatı da deyilir. Azərbaycan ədəbiyyatının sosialist realizmi dövrü məntiqi mənada sovet ədəbiyyatı mərhələsi deməkdir. Sosialist realizmi yaradıcılıq metodu sovet hakimiyyəti qurulduqdan bir qədər gec yaranmasına baxmayaraq, özündən əvvəlki və sonrakı sosialist məfkurəli ədəbiyyatın hamısını ifadə edir.

Sovet ədəbiyyatının vahid yaradıcılıq metodunun müəyyən edilməsi işinə XX əsrin 30-cu illərinin əvvəllərindən başlanmışdır. Sovet İttifaqı Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 23 aprel 1932-ci ildə "Ədəbi-bədii təşkilatların yenidən qurulması haqqında" qəbul etdiyi qərardan sonra yaradıcılıq metodu axtarışları daha fəal şəkildə almışdır. Bundan əvvəl Rusiya Proletar Yazıçıları Assosiasiyasının sovet ədəbiyyatının yaradıcılıq metodu kimi elan etdiyi "dialektik materialist metod" artıq gündəmdən çıxarılmışdır. Sovet ədəbiyyatının yeni vəzifələrini müəyyən etmək üçün Maksim Qorkinin fəxri sədrliyi ilə yaradılmış Təşkilat Komitəsinin 1932-1934-cü illərdə keçirdiyi müzakirələrdə yaradıcılıq metodu məsələsi əsas yer tutmuşdur. Müzakirələrin Sov.İKP MK-nın mətbu orqanı olan "Pravda" qəzetinin baş redaktoru İ.Qronskinin sədrliyi ilə keçirilməsi, bəzi iclaslarda Sovet İttifaqının əsas fiqurlarının, xüsusən İosif Stalinin iştirak və çıxış etməsi sistemin mühüm ideoloji əhəmiyyətə malik olan yaradıcılıq metodu məsələsində hansı səviyyədə maraqlı olduğunu göstərir. Tanınmış yazıçılar və ideoloqlar arasında "sosial realizm" (A.Lunaçarski), "tendensiyalı realizm" (V.Mayakovski) və "monumental realizm" (A.Tolstoy), habelə, digər təyinlərə – "romantik", "qəhrəmanlıq" və "proletar" realizmi formaları haqqında danışılmışdır [13, s.308]. Bundan başqa, "sosialist", hətta "kommunist realizmi" kimi təkliflər də irəli sürülmüşdür [13, s.308]. Lakin İosif Stalin sosialist realizmi yaradıcılıq metodu anlayışına üstünlük vermişdir. Bütün bunlardan

sonra ilk dəfə "Literaturmaya qazeta"nın 23 may 1932-ci il tarixli sayında Təşkilat Komitəsinin iclasları haqqında dərc edilmiş icmalda sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun adı çəkilmişdir. Sonrakı iclaslarda sosialist realizmin yaradıcılıq metodu kimi xarakter xüsusiyyətlərinin müəyyən edilməsi geniş müzakirə obyektinə çevrilmişdir. Proletar ədəbiyyatının banisi olan Maksim Qorki müzakirələrin təşkilində və yekun qənaətlərin formalaşdırılmasında əsas söz sahiblərindən biri olmuşdur. Sovet gerçəkliyinin, ölkədə baş verən inqilabi dəyişikliklərin obrazlı və realist şəkildə əks etdirilməsi sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun başlıca prinsipləri hesab edilmişdir. Ədəbiyyatda romantika məsələlərinə də diqqət yetirilmiş, bu məqsədlə "inqilabi romantika", yaxud "qırmızı romantizm" anlayışları sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun tərkib hissəsi olaraq təklif edilmişdir. Nəhayət, 1934-cü ildə keçirilmiş sovet yazıçılarının birinci qurultayında məsələyə yekun vurulmuşdur. Sovet Yazıçılar İttifaqı adlı təşkilatın yaranmasını və vəzifələrini təqdim edən bu qurultayda Maksim Qorkinin məruzəsində sosialist realizmi vahid yaradıcılıq metodu, inqilabi romantika isə bu metodun üzvi tərkib hissəsi kimi elan olunmuşdur. Maksim Qorki inqilabi romantikanı sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun ləqəbi adlandırmışdır. Bundan sonra keçmiş SSRİ-nin tərkibində olan bütün müttəfiq respublikalarda, o cümlədən də Azərbaycanda yazıçıların birinci qurultayı çağırılmış, onların əsas vəzifələri ilə birlikdə sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun qəbul edilməsi təqdir olunmuşdur.

Deməli, sovet ədəbiyyatı ölkədə hələ sosialist realizmi yaradıcılıq metodu kimi müəyyən olunmamışdan əvvəl yaranmağa başlamış və Sovet İttifaqının rəhbəri İosif Stalinin vəfatına qədər zaman-zaman ədəbiyyatın və incəsənətin, əsasən, birtipli inkişafını şərtləndirmişdir. Kommunist Partiyasının müdafiə etdiyi sosialist realizmi formaca milli, məzmunca sosialist olan, partiyalıq və sinfilik prinsipləri əsasında, proletar beynəlmiləçiliyi və nikbinlik ruhunda əsərlərin yazılmasını tələb edən, bədii sənəti ideoloji vəzifələrin həllinə istiqamətləndirən yaradıcılıq metodu idi. Azərbaycan ədəbiyyatı

da konkret tarixi mərhələdə sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun dəmir pəncəsi altında "sovet gerçəkliyini" və onun "üstünlüklərini" əks etdirməkdən kənar qala bilməmişdir. Əslində, stalinizmin sərt rejimi şəraitində bundan fərqli bir mövqe haqqında fikirləşmək yazıçıların "başını baltanın altına qoymaqdan" başqa bir şey ola bilməzdi. Qanlı 1937-ci ilin vahiməli rejimi mövcud sovet quruluşu ilə nəinki üz-üzə durmağın, hətta ona loyaf və ya neytral münasibətdə dayanmağın faciəsini bəri başdan göz önünə gətirməyin reallığını qəbul etmək demək idi.

Ümumiyyətlə, sovet ədəbiyyatının, o cümlədən də sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında "Xruşşov mülayimləşməsi" adlandırılan hadisənin böyük əhəmiyyəti olmuşdur. Sovet İttifaqının rəhbəri İosif Stalinin 1953-cü ildə vəfatından sonra hakimiyyətə gələn Nikita Xruşşovun (1894-1971) ölkədə siyasi rejimi bir qədər yumşaltmaq, şəxsiyyətə pərəstişi aradan qaldırmaq istiqamətində atdığı addımlar ədəbiyyat və incəsənətin tədricən ideoloji buxovlardan azad edilməsinə, həyat həqiqətlərinin bədii təcəssümünə doğru mühüm bir dönüşün baş verməsinə səbəb olmuşdur. Nikita Xruşşovun yazıçı və şairlərlə şəxsən keçirilmiş görüşlərdə, Mərkəzi Komitədə ədəbiyyatla əlaqədar aparılan müzakirələrdə stalinizmdən fərqli ideologiyanın meydana qoyulması ədəbi mühitdə yeni ab-havanın formalaşdırılmasına şərait yaratmışdır. Sergey Xruşşovun atası Nikita Xruşşovun yaradıcı ziyalılara münasibəti haqqında aşağıdakı mülahizələri XX əsrin əllinci illərinin birinci yarısından başlanmış "mülayimləşmə" mərhələsinin mahiyyətini daha aydın şəkildə təsvir etməyə imkan verir: "İnsan qəlbini mühəndisləri" ilə Stalindən qalma hər hansı bir oyun atanın (N.S.Xruşşovun – İ.H.) ağına belə gəlməzdi. İnsan ləyaqətinin alçaldılması, qorxu nəinki onu təmin etmir, bu, onun təbiətinə tamam yad idi. ... Yazıçılara, rəssamlara və humanitar sahənin digər nümayəndələrinə atam utaltar-praqmatik münasibət bəsləyirdi" [14, s.175].

Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin 14 fevral 1956-cı ildə keçirilmiş XX qurultayında İosif Stalinin timsalında "Şəxsiyyətə

pərəstiş və onun təzahürləri haqqında" qəbul edilmiş tarixi qərarlar ölkə miqyasında, o cümlədən Azərbaycanda siyasi iqlimin yumşaldılmasına, cəmiyyətdəki gərginliyin azaldılmasına xidmət etmişdir: "Stalin haqqında həqiqəti danışmaqla Xruşşov ölkəni həmişəlik dəyişmişdir" [14, s.299]. Beləliklə, sovet cəmiyyətinin həyatında "Xruşşov mülayimləşməsi" hadisəsi baş vermişdir. Aleksandr Tvardovski, Boris Pasternak, Mixail Bulqakov, Osip Mandelştam, Andrey Demyanov, İlya Erenburq, Vladimir Dudintsev və başqaları kimi tanınmış yazıçılar yaranmış fürsətdən istifadə edərək həyat həqiqətlərini və insan talelərini daha real əks etdirən əsərlər meydana qoymuşlar. Təsədüfi deyildir ki, Sovet cəmiyyətinin "Xruşşov mülayimləşməsi" mərhələsində şəxsiyyətə pərəstişin qalıqlarının aradan qaldırılması, "istiləşmə" dalğasının yaranması ilə əlaqədar olaraq ədəbiyyata müəyyən səviyyədə real həyat materialı və təbii insan obrazları daxil ola bilməmişdir. Cəmiyyət hadisələrinə həssas münasibət bəsləyən ədəbiyyat yaranmış imkandan istifadə edərək real həyatı və insanı təsvir etməyə doğru addımlar atmışdır.

Lakin bu illərdə sovet həqiqətlərini bir qədər dərinə və açıq şəkildə təsvir etməyə cəhd göstərən ədəbiyyatdan xaricdə dərhəl sosializm əleyhinə mübarizə silahı kimi istifadə olunduğu üçün bu mərhələ də keçici karakter daşmışdır. Bu qəbildən olan yazıçıların "anti-sovet" kimi Qərbin diqqətini cəlb etməsi ölkə miqyasında müəyyən gərginliklərə də gətirib çıxarmışdır. Həmin səbəbdən Nobel mükafatına layiq görülmüş sənət adamları, məsələn Boris Pasternak ciddi təqiblərə məruz qalmış, Aleksandr Soljenitsin və İosif Brodski isə Sovetlər İttifaqını tərk etməli olmuşlar. Beləliklə, 1937-ci ildəki Sibirə sürgün cəzasını və ya ölüm hökümünü bu mərhələdə yazıçıların Qərbə mühacirəti əvəz etmişdir.

Göründüyü kimi, qəbul etmək lazımdır ki, ölkədə yeni sistemin yaranması, ən azı, onu təbliğ və müdafiə edən ədəbiyyatı da doğurmuşdur. 1920-ci illərin Azərbaycan mətbuatında bu cür təbliğat və tərənnüm səciyyəli şeirlər kifayət qədərdir. Ciddi ədəbiyyat mənasında olmasa da, əsasən, təbliğat məqsədi daşısa da, so-

vet ədəbiyyatının ilk nümunələri artıq bu rejimin yaranması ilə meydana çıxmağa başlamışdır. İstər-istəməz, ədəbiyyatda yaradıcılıq istiqamətinin qütbü yeni səmtə doğru dönmüşdür. Ona görə də ədəbiyyat tarixçiliyi baxımından Azərbaycan sovet ədəbiyyatı mərhələsini 1920-ci ildən başlamaq məqsədəuyğun sayılmalıdır.

"Sovet ədəbiyyatı, sosialist realizmi yaradıcılıq metodu, yaxud məfkurəsi nə vaxta qədər davam etmişdir" sualı da eyni dərəcədə maraqlıdır. Bu məsələdə elmi fikirdə konkret bir araşdırma aparılmasa da, müəyyən fikirlər irəli sürülmüşdür. Əksəriyyət o fikirdədir ki, sovet hakimiyyətinin başlanması ilə yaranan sovet ədəbiyyatı Sovetlər İttifaqının dağılması ilə sona çatmışdır. XX əsr rus ədəbiyyatına dair ən son tədqiqatlarda sovet ədəbiyyatı mərhələsi haqqında aşağıdakı qənaət öz əksini tapmışdır: "1925-1991-ci illər rus ədəbiyyatında sovet dövrü adlanır, nəhayət, 1991-ci ildən postsovet epoxası başlanır [15, s.4]. Əlbəttə, sovet siyasi sisteminin mövcud olması baxımından bu, doğru fikirdir. Lakin "Xruşşov mülayimləşməsi"ndən sonra həm siyasi sistemin, həm də ədəbiyyatın xarakterinin dəyişməsi nəzərə alınarsa, sovet ədəbiyyatı dövrünün hüdudlarını müəyyən etmək baxımından 1991-ci ilə qədər davam edən ədəbi prosesi son hədd kimi göstərmək məqbul sayılmamalıdır.

Müşahidələr göstərir ki, İosif Stalinin vəfatından, xüsusən, XX qurultaydan sonra sovet ədəbiyyatı və incəsənətinin inkişafında ciddi bir dönüş baş vermişdir. Müəyyən dairələrdə hətta "Xruşşov renessansı" adlandırılan bu mərhələ tarixə "Stalin mülayimləşməsi" kimi daxil olmuşdur. "Xruşşov mülayimləşməsi" ifadəsi ilk dəfə ədəbi-ictimai mühitə İlya Erenburqun 1954-cü ildə "Znamya" jurnalında çap etdirdiyi "Mülayimləşmə" ("Оттепель") povesti ilə gətirilmişdir. Məhz bu povestdən sonra "Erenburqun yüngül əli ilə onun (Xruşşovun – İ.H.) 1953-1964-cü illərdə hakimiyyətdə olduğu on illik islahatlar dövrü "mülayimləşmə mərhələsi" adlandırılmışdır. ... Onun təqdimatında hamının gözlədiyi bu söz lap nöqtəsinə düşmüşdü" [16, s.179]. Elmi ədəbiyyatda "mülayimləşmə" ("оттепель") ifadəsi İlya Erenburqun kəşf etdiyi "dahiyən söz [17, s.280],

"bütün epoxanın adı" [18, s.48] kimi qiymətləndirilmişdir. Məhz həmin "mülayimləşmə" ab-havası ədəbi-ictimai mühitdə gerçəkliyə və insana doğru yeni bir dalğa yaratmışdır.

SSRİ-də Xruşşov hakimiyyəti illərində tənqidçi Pomerantsev "Noviy mir" jurnalında çap olunmuş "Ədəbiyyatda gerçəklik haqqında" məqaləsində (1953) irəli sürülmüş stalinçi yazıçılar tərəfindən "gerçəkliyin laklanması" tezişi də müəyyən əks-səda doğurmuş, lakin "mülayimləşmə" qədər populyarlıq qazana bilməmişdir. XX əsrin əllinci illərinin ikinci yarısından etibarən ədəbiyyat sərt ideoloji buzlardan əriməsi dövrünə qədəm qoymuşdur. Bütün bunlardan sonra sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun ədəbiyyat və incəsənətin üzərində partiya nəzarətini həyata keçirmək funksiyası zəifləməyə başlamışdır. Bunun ardınca Azərbaycan ədəbiyyatında "altmışıncılar" adlanan yeni ədəbi nəslin meydana gəlməsi ilə ölkədə sovet ədəbiyyatının mövqeyində ciddi bir eniş dövrü başlamışdır. Ədəbiyyata gələn yeni baxışlara malik ədəbi qüvvələrin təsiri ilə ölkədə yaradıcılıq ab-havası dəyişmişdir. XX əsrin altmışıncı illərdən etibarən nəinki yeni nəsil yazıçıların, hətta klassik nəslə təmsil edən sənətkarların da yaradıcılığında xalq həyatına, milli-mənəvi dəyərlərə, insan mənəviyyatının təqdimatına doğru ciddi dönüş baş vermişdir.

Bundan başqa, hələ XX əsrin əllinci illərinin ortalarından başlayaraq, xüsusən altmışıncı illərdə və sonralar ədəbiyyatda meydana çıxmış "kənd nəsr", "şəhər ədəbiyyatı", " lirik-psixoloji nəsr məktəbi", altmışıncılar ədəbi nəslə, intellektual poeziya və sair kimi anlayışlar əslində real olaraq ədəbiyyatdakı qruplaşmaları nəzərə çarpdırmışdır. Bu ədəbi qruplardan hər biri konkret ədəbi axını müəyyən etmişdir. Və həmin ədəbi qruplar və ya ədəbi axınlar üçün sovet ideologiyası, yaxud sosialist realizmi zahirə görünüşü olub, real yaradıcılıq istiqamətlərini müəyyən edən faktor demək olmamışdır. Xüsusən, altmışıncılar dalğasının davamlı ədəbi hərəkata çevrilməsi ilə sovet ədəbiyyatının mövqeyi sınımışdır. Bundan sonra sovet hakimiyyəti 1991-ci ilə qədər fəaliyyətini davam etdirsə də, sovet ədəbiyyatı yalnız müəyyən qrup yazıçıların əsərlərində çox da güclü olmayan

bir şəkildə yaşadılmışdır. XX əsrin altmışıncı illərindən sonra yaranmış əsərlər xarakterinə görə ideologiyaya deyil, xalqa və insana xidmət edən ədəbiyyat idi.

Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyevin Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etdiyi 1969-1982-ci illərdə cəmiyyətdə gedən milliləşmə prosesləri də yeni ədəbiyyat təfəkkürünün formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Bununla belə, 1991-ci ildə Azərbaycanda müstəqil dövlətçilik tam bərpa olunana qədər sovet dövrü ədəbiyyatı, eniş, çöküş dövrünə daxil olsa da, müəyyən səviyyədə davam etmişdir. Ədəbiyyatda baş verən milliləşmə Azərbaycan sovet ədəbiyyatı daxilində gedən proses idi. Bir müddət ədəbiyyatda zəifləməkdə olan sosialist təfəkkürü ilə qüvvətlənməkdə davam edən milli düşüncə əsasında yaranan ədəbiyyat paralel şəkildə addımlamışdır. Haqlı olaraq deyildiyi kimi, “yetmiş illik sovet ədəbiyyatını heç cür tarixdən çıxarıb atmaq mümkün deyildir” [19, s.6]. Hətta etiraf etmək lazımdır ki, ədəbiyyatda sovet və ya sosialist düşüncəsi Azərbaycanda müstəqil dövlət qurulduqdan sonra da müəyyən dövr ərzində mövcud olmuşdur. Sosialist realizmi bir yaradıcılıq metodu kimi aradan qalxsa da, həmin metodun formalaşdığı məlum sxemlərdən istifadə meyillərinə bəzi hallarda yenə də rast gəlmək olar. Şübhəsiz ki, bunu qəti şəkildə zaman özü həll edəcəkdir. Bununla belə, sosialist realizmi bir yaradıcılıq metodu kimi XX əsrin altmışıncı illərindən etibarən arxa plana keçmiş, ədəbiyyatda sovet gerçəkliyinin vəsf edilməsi əksər hallarda süni görüntü xarakteri daşmışdır. Məhz altmışıncı illərdən başlayaraq bədii əsərlərdə insan və zaman problemi ön mövqeyə çıxmış, ədəbiyyatda milli-mənəvi özünüdərk və istiqlalçılıq ideyaları qüvvətlənmişdir. Bunlar isə öz növbəsində Azərbaycan ədəbiyyatında yeni bir tarixi mərhələnin başlanmasından xəbər verən mühüm əlamətlər idi.

Beləliklə, sovet ədəbiyyatı anlayışı sosialist realizmi anlayışından geniş olub, özündə Azərbaycanda sovet hakimiyyəti illərində yaranmış ədəbiyyatı əks etdirir. Lakin bu dövrdə yazılmış bədii əsərlərdə 1960-cı ilə qədər sosialist realizmi prinsipləri üstünlük təşkil etdiyi üçün həmin mərhələ Azərbaycan ədəbiyyatında

sosialist realizmi dövrü adlandırılmalıdır. Daha doğrusu, sosialist realizmi bu dövr Azərbaycan ədəbiyyatının aparıcı, dominant tərəfi olmuşdur. Sovet hakimiyyətinin davam etdiyi sonrakı illərin ədəbiyyatı isə artıq tam olaraq sosialist realizmi ədəbiyyatı deyildir. Rəsmi şəkildə elan olunmasa da, XX əsrin altmışıncı illərindən sonra ədəbiyyatda tamamilə yeni təmayüllər yaranmış, bədii fikrin istiqaməti dəyişmişdir.

Azərbaycan ədəbiyyatının sosialist realizmi dövrü 1920-1950-ci illəri əhatələyib aşağıdakı bir neçə mərhələ üzrə inkişaf etmişdir:

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatında sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun formalaşma dövrü (1920-1932-ci illər).

2. Azərbaycanda sosialist realizmi ədəbiyyatının təşəkkülü və inkişaf mərhələsi (1932-1941-ci illər).

3. Sosialist realizmi ədəbiyyatı Böyük Vətən müharibəsi dövründə (1941-1945-ci illər).

4. Sosializm cəmiyyətinin inkişafı dövründə sosialist realizmi (1945-1953-cü illər).

5. “Xruşşov mülayimləşməsi” mərhələsində sosialist realizminə münasibət (1953-1964-cü illər).

6. Azərbaycanda sosialist realizmi ədəbiyyatının tənəzzül dövrü (1960-cı ildən sonra).

Sosialist realizminin formalaşması, yaranması və inkişaf mərhələləri həmin dövr Azərbaycan sovet ədəbiyyatının da təkamülü prosesləri deməkdir. Bu dövrdə Azərbaycan sovet ədəbiyyatının sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun ideoloji prinsipləri əsasında inkişaf etdirilməsinə xüsusi fikir verilmişdir. Sovet hakimiyyəti illərində yaranan bədii əsərlərdə qələm sahibləri mövcud ideoloji tələblərə uyğun şəkildə partiyalılıq və sinfilik prinsiplərinə daha çox əməl etməli olmuşlar. Çünki partiyalılıq və sinfilik prinsipi ədəbiyyatda proseslərin marksist-leninçi ideologiya işığında təqdim olunmasına geniş şərait yaradırdı. Bu yolla tarixi keçmişdən bəhs edən bədii əsərlərdə əksər hallarda bəy-xan sinfinin nümayəndələri düşmən obrazı kimi göstərilir, sovet dövlətinin əsas dayağı sayılan fəhlə-kəndli sinfi isə ədəbiyyatın əsas qəhrəmanını səviyyəsində təqdim olunurdu. Azərbaycan yazıçılarının 1934-cü ildə keçirilən I qurulta-

yında “Azərbaycan sovet nəsrinin vəzifələri” mövzusunda məruzə ilə çıxış edən gənc yazıçı və tənqidçi Mehdi Hüseynin ədəbiyyatda sinfilik prinsipi haqqında aşağıdakı fikirləri yeni sosializm quruluşunun ideoloji tələblərindən irəli gələn qənaətlər idi: “Mən bu məsələni birinci sırada aydınlaşdırmaq istəyirəm. Çünki hər bir sinfin yazıçısı öz dövrünün müsbət tiplərini, qəhrəmanlarını yaratmaq vəzifəsini birinci sırada ifa etmişdir. İşçi sinfi öz həqiqi qəhrəmanlarının dürüst, canlı və eyni zamanda, yüksək bədii şəkildə göstərilməsini tələb etmək haqqında bütün başqa sinflərdən daha çox haqqa malikdir” [20, s.27].

Partiya təbliğatının işığında sovet ədəbiyyatında, o cümlədən 1920-1950-ci illər Azərbaycan ədəbiyyatında müxtəlif janrlarda sinflərin mübarizəsinə həsr edilmiş “formaca milli, məzmunca sosialist” olan çoxsaylı bədii əsərlər yazılıb nəşr olunmuşdur. Xüsusən, başlanğıc mərhələdə yeni dövrün ədəbiyyat meydanına atılmış gənc qüvvələr Şura hökumətinin yaranmasını və platformasını alqışlayaraq fəhlə-kəndli dövlətinin ideallarını təbliğ etməyi özlərinin əsas vəzifələri saymışlar. Süleyman Rüstəmin aşağıdakı misraları bütövlükdə yeni ədəbi nəslin sənət platformasını əks etdirmişdir:

*Oxuyun, bir qızıl kitabam mən,
İnqilab oğlu inqilabam mən.
Ruhu yüksək adamlardan biriyəm,
Sinfinin top-tüfəngli şairiyəm.*

Mikayıl Müşfiqin şeirlərində də sinfilik notları ifadə olunmuşdur:

*Mən əzilən bir sinfin hayqıran,
Haqq bağırın sədasından yarandım.
Ölümlərin pəncəsində huçqıran,
Məzlumların nəvasından yarandım.*

Səməd Vurğunun yaradıcılığında da partiyalılıq və sinfiliyin əsas prinsip kimi mənalandırıldığı nümunələr vardır:

*Bütün arzularım gülür yarına,
Xəyalıdan ilhamlar almamaq üçün.
Baxıram Leninin kitablarına
Dəstədən geridə qalmamaq üçün.*

Heç şübhəsiz, bunlar yeni Sovet dövlətinin ideyalarına inam bəsləyən ədəbi gəncliyin baxışları idi. Gənc ədəbi qüvvələr sosializmin direktiv ideyalarına, hətta şüarlarına inanır, ədəbiyyatın əsas vəzifələrini bu ideyaları xalqa çatdırmaqda görürdülər. Ona görə də bu gün dövlət müstəqilliyi mövqeyindən yanaşaraq, keçən əsrin 20-30-cu illərində sosialist ideyalarını tərənnüm etdikləri üçün o dövrün yeni ədəbi nəslini tənqid etməyi elmi cəhətdən obyektiv saymaq olmaz.

Doğrudan da, zaman göstərdi ki, partiyalılıq və sinfilik prinsipi ədəbiyyatın mövzu dairəsini xeyli dərəcədə daraltmış, onu real həyatdan uzaqlaşdırmışdır. İdeoloji prinsiplər əsasında fəhlə-kəndli mövzularında yazılmış əsərlərlə xalq həyatının bütün çalarlarını əks etdirmək mümkün olmurdu. Eyni zamanda, sinfilik adı altında xalqı ayrı-ayrı təbəqələrini bir-birinə qarşı qoymaq da sxematik olmaqla bərabər, həm də oxucu kütləsi tərəfindən heç də həmişə birmənalı qarşılanmırdı. Sovet ədəbiyyatşünaslığının əsas götürdüyü xəlqilik prinsipi də millilik anlayışını geniş mənasi ilə ifadə etmirdi. Xəlqilik dedikdə ədəbiyyatda daha çox zəhmətkeş sinfin həyatı və əmək fəaliyyətinin təsvir edilməsi nəzərdə tutulurdu. Sovet ideologiyasının tələb etdiyi zəhmətkeş xalq nümayəndəsi isə geniş mənada milləti təmsil edən sadə, adi adam, sırayı ziyalı, yaxud Cəlil Məmmədquluzadənin “Poçt qutusu” hekayəsində təsvir olunan Novruzəli kimi “kiçik adam” demək deyildi. Bu, sosialist təsərrüfat sistemində – fabrik və zavodlarda, kolxoz və sovxozlarda çalışan, sosializm quruluşu yolunda fəaliyyət göstərən və mütləq nikbin ruhdə təqdim olunan sovet fəhlə və kəndlisi idi. Təsədüfi deyildir ki, XX əsrin əllinci illərində ədəbiyyata gələn Çingiz Aytmatov sovet ədəbiyyatı dövründə sosialist realizmi qəlibindən kənarda öz qəhrəmanlarını təkcə mənsub olduqları sinif etibarilə deyil, düşüncə, təfəkkür mənasında da adi adamların bütün təbiilikləri, dərinlik və mənəvi zənginlikləri ilə birlikdə təsvir etmişdir. Çingiz Aytmatov çox sonralar özünün “Əsrə bərabər gün” romanındaki Yedigey obrazı haqqında yazırdı: “Boranlı Yedigey təkcə öz təbiəti və məşğuliyyət tərzinə görə zəhmətkeş adam olaraq qalmır. O,

ruhən zəhmətkeşdir. Ruhən zəhmətkeş adam isə həmişə düşünür, özünə suallar verir... Qəlbən zəhmətsevər adamları elə qardaşlığa bənzər bir hissə birləşdirir ki, onlar həmişə bir-birini tapıb seçə bilir, bir-birini başa düşür, başa düşməyəndə də bunun səbəbi barədə düşüncülər” [21, s.6].

Sosialist realizmi yaradıcılıq metodunun müəyyən etdiyi nikbinlik prinsipi ilə xəlqilik anlayışındakı sinfilik məqamları bir-birini tamamlayırdı. Hətta klassik ədəbi irsdən bəhs edəndə də bu meyarları nəzərə almaq əsas hesab edilirdi. Buna görə də Nizami Gəncəvinin ölməz “Xəmsə”sinə daxil olan əsərlərdə əməkçi insan obrazları – kərpickəsən kişi, Fərhad, Fitnə, çoban surətləri ideal qəhrəmanlar kimi diqqət mərkəzinə çəkilirdi. Beləliklə, Nizami Gəncəvinin əsərlərinin əsas mahiyyəti, böyük idealları, humanizmi, ədalətli hökmdar axtarışları, nisbətən, arxa plana keçirilirdi. Dahi şairin “İsgəndərnamə” poemasında təsvir etdiyi xəyali ideal cəmiyyət elmi-ideoloji fikirdə utopik sosializmin ilk addımları, yaxud kommunizm quruluşu kimi qabardılaraq xalqa çatdırılırdı. Azərbaycan ədəbiyyatı klassiklərindən bəhs ediləndə bədii əsərlərə sosialist realizmi meyarları ilə yanaşılır, əsasən, sinfilik gözü ilə araşdırmalar aparılır, ədəbiyyatda ateizm əlamətləri də axtarılıb qabardılırdı. Belə məqamlar sözün əsl mənasında reallıqdan uzaq olub antiədəbiyyat təəssüratı yaratmışdır. Bu mənada “sosrealizm zahiri təntənəsi və daxili fəlakəti olan bir ədəbi proses, dramatik bir dövrün estetik eybəcərliyi idi” [22].

Bu proses bir müddət ümumən keçmiş sovet ədəbiyyatında, o cümlədən Azərbaycan sovet ədəbiyyatında təsərrüfat və istehsalat mövzusu ədəbi fikrin baş mövzusu səviyyəsinə gətirmişdi. Doğrudur, yazıçı və şairlər istehsalat, yaxud təsərrüfat mövzularında əsərlər yazarkən imkan daxilində qəhrəmanlarının iş şəraitini və zəhməti ilə yanaşı, onların mənəvi-insani münasibətlərinə, məhəbbət və dostluq motivlərinə də müəyyən yer ayırırdılar. Bu isə əksər hallarda ədəbiyyat üzərində partiya nəzarəti missiyasını həyata keçirən ədəbi tənqidin sərt münasibəti ilə qarşılanırdı. XX əsrin altmışıncı illərindən sonra artıq ədəbi mühitdə yeni nəslin

sovet ədəbiyyatında önə çəkilmiş istehsalat mövzusu, ehtiyatla da olsa, müəyyən səviyyədə tənqidi yanaşması müşahidə edilirdi. Xalq şairi Məmməd Arazın 1964-cü ildə yazdığı aşağıdakı şeiri bir sənətkarın deyil, bütövlükdə ədəbi mühitin ədəbiyyatla ideologiya arasındakı yaradıcılıq qayğılarını dolğun şəkildə ifadə edirdi:

*Qaytardı redaktor lirik şeirim,
Qaytardı, "Fəhlə yox, zavod yox", – deyə.
Zavoddan yazdığım kiçik şeirim,
Oxudum bir axşam qonşum fəhləyə.*

*Fəhlə də gileyə tutdu ki məni,
Bəs hamı məhəbbət, lirika hamı?
Gəl indi inandır çap eləyən,
Gəl indi sevindir sən oxuyanı [23, s.183].*

Göründüyü kimi, sovet dövrünün bütün çətinliklərinə baxmayaraq, Azərbaycan yazıçıları müxtəlif bədii vasitələrlə öz sözlərini deməyə ciddi səy göstərmişlər. Bir çox sənətkarlar xarici ölkələrin, daha çox da Afrika xalqlarının həyatından bəhs edən əsərlər yazmaqla, dolayısı ilə mənsub olduqları millətin gələcəyinə işiq salırdılar. Xalq şairi Xəlil Rzanın Afrika xalqlarına müraciətlə yazdığı “Azadlığı istəmirəm zərrə-zərrə, qram-qram! // Qolumdakı zəncirləri qıram gərək, qıram, qıram!” – misralarında reallıqda Azərbaycan xalqının azadlıq və müstəqillik idealları ifadə olunmuşdur.

Sosialist realizmi ədəbiyyatda sovet gerçəkliyinin təbliğat metodu kimi XX əsrin altmışıncı illərinə qədər aparıcı mövqeyə malik olmuşdur. 1920-1950-ci illərə qədərki dövr Azərbaycan sovet ədəbiyyatında sosialist realizminin üstünlük qazandığı mərhələdir. Doğrudur, sovet ədəbiyyatının başlanğıc dövründə də sərt ideoloji tələblərin olmasına baxmayaraq, xalqın milli maraqlarını və real həyatını əks etdirən ədəbiyyat yaranmışdır. Məsələn, yeni cəmiyyətin irəli sürdüyü sovet vətənpərvərliyi ideyası yazıçı və şairlərə siyasi motivlərə toxunmadan vətən haqqında yüksək bədii söz deməyə imkan yaradırdı. Ən istedadlı sənətkarlar bu imkanlardan yararlanıb ölkələri haqqında, onun təbiəti, bəzən də tarixi ənənələri barədə ciddi əsərlər yazı

bilirdilər. Səməd Vurğunun məşhur “Azərbaycan” (1935) şeiri buna ən yaxşı nümunələrdən biridir.

Səməd Vurğunun “Azərbaycan epopeyası” yaratmaq ideyası və bu epopeyaya daxil olan silsilə bədii əsərlər yazması onun dövrün sovet vətənpərvərliyi imkanlarından yaradıcı və səmərəli şəkildə istifadə etməsinə mühüm bir nümunədir. Böyük şair 1937-ci ildə yazmışdı: “Son zamanlarda mən “Azərbaycan” adlı böyük bir epopeya yazmışam. Burada mənim Vətənimin iki min illik tarixinin əsas mərhələləri və ona azadlıq gətirən sovet illəri öz əksini tapmışdır. Bu epopeya bir-biri ilə bağlı olan otuz poemadan ibarətdir. Epopeya Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsinə, ...böyük tarixi xidmətlərə həsr edilmiş “Ordenli qəhrəman” poeması ilə qurtarır” [24, s.331].

“Azərbaycan epopeyası”na Səməd Vurğunun XX əsrin iyirmi-otuzuncu illərində yazılmış iri həcmli şeirləri və poemaları daxil idi. Lakin bütövlükdə Səməd Vurğunun yaradıcılığı ədəbiyyatda azərbaycançılığın ən parlaq nümunəsi, dillər əzbəri olan məşhur “Azərbaycan” şeiri isə onun bütün əsərlərinin əsas epigrafıdır:

*El bilir ki, sən mənimsən,
Yurdum, yuvam, məskənim sən.
Demək, doğma vatanımsən,
Ayrılarımı könül candan,
Azərbaycan, Azərbaycan.*

“Bakının dastanı” Səməd Vurğun yaradıcılığında azərbaycançılıq düşüncəsinin kulminasiya nöqtəsidir. Bu, Bakının təmsilində Azərbaycanın dastanıdır” [25, s.34]. Şairin “Muğan” poemasında Muğan düzü poetik cəhətdən Azərbaycanın siması kimi ümumiləşdirilmişdir. “Muğan” poeması Azərbaycanın reallıqları və gələcəyi haqqında Səməd Vurğun romantikasının kamil poetik ifadəsidir. Poemada Kür çayı coğrafi baxımdan deyil, ölkəsinin rəmzlərindən biri kimi təənnüm edilmişdir:

*Boz dağların arasından axan Kür
"Yandı!" deyib səhraları dolaşır.
Onun qəlbi qəlbim kimi döyünür,
Dağlar yarıb öz eşqinə yol açır.*

*...Yaşılbaşlar qanad cırpar suyuna,
Gah durular, gah da dönüb bulanar.
Arabir də səhraların boynuna
Açıqlı Kür ilan kimi dolanar.*

*... Kür qırağı... Qarayazı... göy çəmən...
Qoşa palıd, ...Tüstülənən od-ocaq.
Saç ağardı, unutmadım sizi mən,
Hansı şair sizi bir də yazacaq?*

*Yarğan üstü, bulaq başı, mis səhəng,
Üç gəlinin bir ağızdan gülməyi.
Kəhər atın qanlı Kürü keçərək,
Baş sallayıb ağır-ağır gəlməyi...*

*...Kiçicik bir sudur yer üzündə Kür,
Baxsan bu dünyanın xəritəsinə.
Bəs niyə qəlbimdə ümman döyünür
Mən qulaq asdıqca Kürün səsinə?!
[25, s.282-283; 294]*

Göründüyü kimi, Səməd Vurğun sovet hakimiyyətinin ideologiya baxımından ən çətin dövründə, 1949-cu ildə yazdığı “Muğan” poemasında ölkədə gedən quruculuq proseslərini təənnüm etmək fürsətindən yaradıcı şəkildə istifadə edərək, Muğan düzündən və Kür çayının təmsilində Azərbaycan haqqında mükəmməl bədii söz deməyi bacarmışdır. Yuxarıdakı şeirlər Azərbaycan ədəbiyyatında Kür çayının mükəmməl poetik obrazı yaradılmışdır.

Bundan başqa, sovet ədəbiyyatı mərhələsində bir çox yazıçılar əsərin görünən tərəfində ideoloji əlamətləri zahirən nəzərə çatdırıb, dərin qatlarda həyatı və insanı realitəsinə əks etdirirdilər. Ədəbiyyatda məhəbbət mövzusu geniş yer ayrılması da çıxış yollarından biri idi. Lakin ümumi və aparıcı tendensiya sovet hakimiyyətinin təntənəsini, fəhlə-kəndli sinfinin nailiyyətlərini, beynəlmillətlik ideallarını ədəbiyyatın aparıcı xəttinə çevirməkdən ibarət idi. XX əsrin altmışıncı illərdən sonra ölkədə siyasi mühit bir qədər dəyişmiş, sosialist realizmi yaradıcılıq metodu yaşasa da, nəhayət, gerçək ədəbiyyat, əsl bədii sənət üstünlük qazana bilmişdir.

Beləliklə, sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı aşağıdakı iki istiqamətə ayırmaq olar:

1. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı. Yəni sovet ideologiyası əsasında yaranmış Azərbaycan ədəbiyyatı.

2. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı. Yəni sovet dövründə yaranan, lakin Azərbaycan gerçəkliyini əks etdirməyə üstünlük verən Azərbaycan ədəbiyyatı.

Azərbaycan sovet ədəbiyyatında bütün janrlarda kommunist partiyasını, oktyabr ideallarını, sosializm quruluşunu vəsf edən kifayət qədər bədii əsərlər yaradılmışdır. SSRİ kimi güclü bir imperiyanın tərkibində yaşayıb-yaradan yazıçı və şairlər üçün bu meyil təcridən təbii bir proses halını almışdır. Cəfər Cabbarlı (1899-1934), Süleyman Rəhimov (1900-1983), Əli Vəliyev (1901-1983), Əbülfəhən (1904-1986), Süleyman Rüstəm (1906-1989), Məmməd Rahim (1907-1977) və başqalarının əsərlərində sovet həyat tərzi, sosializm uğrunda mübarizənin təsviri əsas məsələ idi. Lakin böyük istedad sahibi olan bu yazıçı və şairlər sosializm ideyalarının fonunda həyatın dərin qatlarına enə bilirdilər. Cəfər Cabbarlının yaradıcılığı, mövzuları sovet quruluşundan alınsa da, həyatı və insanı bütün reallıqları ilə əks etdirən böyük ədəbiyyatın parlaq təzahürləri idi. Onun "Almaz" və "Sevil" kimi sovet həyatına həsr olunmuş əsərlərində yeniləşmə uğrunda mübarizənin çətinlikləri realist şəkildə təsvir edilmiş, ən müxtəlif insan xarakterləri bütün fərdi cizgiləri ilə təqdim olunmuşdur. Cəfər Cabbarlının "Oqtay Eloğlu", "Od gəlini" kimi pyesləri Azərbaycan romantik dramaturgiyasının parlaq nümunələridir. Cəfər Cabbarlının hekayələri Azərbaycan hekayəçiliyində mühüm hadisədir. Onun şeirləri dərin lirizmi və poetik cazibədarlığı ilə əsil poeziya nümunələridir. Süleyman Rəhimovun "Saçlı" və "Mehman", Əli Vəliyevin "Budağın xatirələri", Mir Cəlalın "Bir gəncin manifesti" və "Dirilən adam", Əbülfəhənin "Yoxuşlar", Mehdi Hüseynin "Abşeron" və "Yeraltı çaylar dənizə axır" əsərləri sosializm quruluşunun ayrı-ayrı mərhələlərinin hadisə və proseslərinə həsr olunsada, eyni zamanda, həmin dövrün ruhunu, koloritini, drammatizmini, realizmini və maraqlı insan talelərini dərinləndirən

təsvir edən kamil bədii nümunələr idi. Səməd Vurğunun (1906-1956), Rəsul Rzanın (1910-1981) və Mikayıl Müşfiqin (1908-1938) yaradıcılığında bədiiyyətin vüsəti və millilik amili bu şairlərin ədəbiyyatda ideologiyanın baryerini ötürüb keçə bilmələrinə imkan yaratmışdır. Süleyman Rüstəmin məhəbbət lirikası və Cənub şeirləri böyük sənət nümunələridir. Əliğa Vahid (1895-1965), Mir Cəlal (1908-1978), Mirzə İbrahimov (1911-1993), Manaf Süleymanov (1912-2001), Ənvər Məmmədov (1913-1990), İlyas Əfəndiyev (1914-1996), İsmayıl Şıxlı (1919-1995), Hüseyn İbrahimov (1919-2008), İslam Səfərlı (1923-1974), Bəxtiyar Vahabzadə (1925-2009), Cavad Cavadlı (1926-2013), İsa Hüseynov (1928-2014) və başqalarının yaradıcılığında real həyat həqiqətləri ideologiyayı üstələmişdir. Ona görə də Azərbaycan sovet ədəbiyyatını yalnız ideoloji mahiyyət daşıyan ədəbiyyat kimi təsvir etmək birtərəfli olardı. Bütün məsələlərə və çətinliklərə baxmayaraq, sovet dövründə əsl ədəbiyyat nümunələri də yaradılmışdır. Bu dövrdə Zamanı dərinləndirən qavrayan ədəbiyyat sinfi mübarizələrin, beynəlmilətli mühitin fonunda mövcud ideologiyaya münasibətdə qarşıdurma nümayiş etdirmədən həyatı prosesləri, sadə adamların mənəvi aləmini, gələcəyə olan ümidlərini də təsvir etməyi bacarmışdır. Böyük ədəbiyyat nümunələri olan bir çox məhəbbət şeirləri, cənub mövzusunda həsr edilmiş lirik örnəklər bu dövrdə yaradılmışdır. Hətta sovet dövrü ədəbiyyatında müxtəlif bədii vasitələrlə mövcud ideologiyaya qarşı müqavimət notları ifadə edən əsərlər də yaradılmışdır. Səməd Vurğunun "Komsomol poeması", Mirzə İbrahimovun "Gələcək gün", Mir Cəlalın "Bir gəncin manifesti", Mehdi Hüseynin "Yeraltı çaylar dənizə axır", İlyas Əfəndiyevin "Sən həmişə mənimləsən", İsmayıl Şıxlının "Dəli Kür", Hüseyn İbrahimovun "Sabahın sorağında" əsərlərində milli xarakterini ifadə edən obrazlarda və ya təlqin olunan ideyalarda sosializm cizgiləri axtarmaq yersizdir. "Altmışıncılar" nəslinin yaradıcılığı isə sovet ideologiyasının təsirindən uzaqlaşma bəli bəli həyatın gerçəkliklərini və insanın mənəvi aləminin dərinliklərini əks etdirən ədəbiyyat nümunəsi idi. Artıq 70-80-ci illərdə yazıb-yaradan qələm

sahibləri üçün ədəbiyyat sözünün qarşısındakı "sovet" ifadəsi, demək olar ki, formal xarakter daşımışdır. Bütün bunlar sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının Azərbaycan sovet ədəbiyyatından fərqli anlayış olduğunu aydın şəkildə göstərir. Əgər müqayisə aparsaq, XX əsr ədəbiyyatında sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatının payı Azərbaycan sovet ədəbiyyatının payından çoxdur.

Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı kökləri etibarilə XX əsrin əvvəllərinin ədəbiyyatı, inkişaf perspektivlərinə görə isə gələcək müstəqillik dövrü ədəbiyyatı ilə səsleşir. Bu, hakim ideologiya çərçivəsində də əsl böyük ədəbiyyat yaratmağın mümkünliyünün isbatıdır. Bu, çətin şəraitdə milli ədəbiyyatın davamlı ənənələrinin dayanıqlı inkişafını təmin edən ədəbiyyat etalonudur. Sovet dövrü Azərbaycan ədəbiyyatı sosializm quruluşundan əvvəlki milli ruhlu ədəbiyyatla özündən sonrakı istiqal ədəbiyyatı arasında körpüdür.

Bütün bunlarla bərabər, müasir meyarlara mövqeyindən yanaşdıqda XX əsrin 30-50-ci illərinin sinfi mübarizə dövrü ədəbiyyatı bu gün həmin tarixi mərhələdə sosializm quruluşunun mahiyyətini ifadə edən ədəbiyyat kimi ciddi maraqa doğurur. Xüsusən, dövrün ədəbiyyatında ictimai-siyasi proseslərin təqdim zamanı müşahidə olunan həyatilik meyilləri həm də o mərhələnin gerçək simasının əks etdirilməsinə şərait yaradır. Ona görə də Azərbaycan sovet ədəbiyyatının bir çox nümunələrində həyatli proseslərin real axarını da görmək mümkündür.

XX əsrin əllinci illərindən, "Xruşşov mülayimləməsi" dövründən başlayaraq sosialist realizmi sovet ədəbiyyatının vahid yaradıcılıq tərzinə olmaq missiyasını itirməyə başlamışdır. Bu proses altmışıncı illərdə daha da dərinləşmiş və geriye dönüşü mümkün olmayan bir dalğaya çevrilmişdir. Bu dövrdən sonra ədəbiyyatda gerçəkliyin miqyası ideologiyanın diqtəsindən çox olmuşdur. Yaradıcılığında həyata və insana doğru prosesin geniş yer tutduğu yeni ədəbi nəsil bərabər, sətir ideoloji tələblər dövründən gəlmiş ağısaqqal nəslin nümayəndələrinin əsərlərində də gerçək həyat materialının və real insan obrazlarının yeri və mövqeyi daha da qüvvətləndirilmişdir. Süleyman Rəhimovun

"Ana abidəsi" (1967) və "Qafqaz qartalı" (1971-1979) romanlarında həyat və insan faktoru genişlənməmiş, yazıçı ideologiyadan çox, "Əfsanələr" (1981) əsasında bədii vəsələrin yazılmasına üstünlük vermişdir. Əli Vəliyevin "Budağın xatirələri" romanında (1963), "Samovar tütülənir" povestində gerçəklik və bədii ön mövqeyə çıxmışdır.

Xalq şairi Rəsul Rzanın yaradıcılığı Azərbaycan ədəbiyyatında modern ədəbiyyatın mükəmməl nümunəsidir. O, sərbəst şeir məktəbi ilə Azərbaycan poeziyasında yeni istiqamət açmışdır. Rəsul Rzanın 1956-1960-cı illərdə yazdığı "Qızılqul olmayaydı" poeması uzun dövr ərzində qeyri-rəsmi şəkildə qadağan edilmiş, üzərində ciddi senzura nəzarəti qoyulmuş repressiya mövzusunda meydana çıxmış ilk və ideya-bədii cəhətdən mükəmməl bir əsərdir. Rəsul Rzanın əllinci illərin sonu, altmışıncı illərin əvvəllərində qələmə aldığı "Pəncərəmə düşən işıq" şeirlər silsiləsi ədəbiyyatda gerçəkliyin daha açıq ifadəsinə doğru atılmış ciddi addım idi. "Sarı dana və balaca qız" şeiri nəinki Rəsul Rza yaradıcılığında, bütövlükdə Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizminin sədlərini qırıb aşan ciddi poeziya nümunəsidir. Rəsul Rza realizminin sətir üzünü və düz sözünü böyük cəsarətlə ifadə edən bu şeirdə Göytəpə kəndində xəstələnmiş sarı danaya göstərilən diqqət və qayğının vətəndaşa bəslənən münasibətdən qat-qat yuxarıda dayanacağı açıq-aydın ifadə olunmuşdur. "Sarı dana və balaca qız" şeiri sovet rejimi əleyhinə yazılmış sarkazmdir:

*Üç gün, üç gecə
Gülxara ayrılımda
Sarı danadan.
Nə evinə gedə bildi,
nə urvalıq arpa apara bildi
Uşaqlara dəyirməndən.
Tənziyə qiymədi ürəyi,
Dananın qarnına bağladı
Gəlinlik şalını.*

*Sədr hər axşam, hər səhər
Şəxsən soruşdu dananın əhvalını.
...Əhvalat uzundur, nə deyim,
Bəsdir bunu desəm:*

*Dana ölmədi azardan.
Ancaq Gülxaranın
Qaragöz kiçik qızı...
Beşcə qulac bez aldılar bazardan*

[26, s.102-104].

Rəsul Rzanın məşhur "Rənglər" şeir silsiləsi Azərbaycan ədəbiyyatında yaranmış böyük sənət şedevrlərindən biridir. "Rənglər" silsiləsi Azərbaycanda yaranan dünya ədəbiyyatı miqyaslı böyük sənət hadisəsidir. Bu şeirlərdə ayrı-ayrı rənglərin müxtəlif çalarları vasitəsilə həyatın və insanın dərin qavrayışları yüksək poetik səviyyədə mənalandırılmışdır. Eyni zamanda, şair hamıya məlum olan rənglərin naməlum çalarlarını da kəşf etmişdir. Məsələn: "Ağ rəngin sevinc çaları": çiçəkli bahar budağı, göyərçin qanadları, quzey qarı; "Şirəyi": Ölümədən gələn qazanc, zindan barmaqığı, ilməklə kəndir, məftillə qırmanç, ...ağrıdan ulayan ölkələrin Səkinəsi, Səlmanı, Əhmədi; "Püstəyi": Ala gözdə kədər, "Xurmayı": Müstəmləkələr, "Badımcan": Əyyaş burnu" və sair kimi obrazlı ifadələr insanın və cəmiyyətin dərin poetik qavrayışının orijinal bədii ifadəsidir.

"Rənglər" silsiləsinin bədii müqəddiməsi olan "Uvertürə" sadəcə bir şeirin adı deyil, Azərbaycan ədəbiyyatında müasir və modern şeirin üvertürəsidir:

*Rənglər könlümüzədən keçir
İsti, sərin küləklər kimi.
Nəğmələr, sözlər, səslər
Qəlbimizə dolur
Müxtəlif rənglər kimi.
Rənglər xatirələr oyadır,
Duyğular oyadır.
Gördüyümüzədən artıq
Görünmək istəməsək
Hər rəng adicə boyadır.
Rənglərin də musiqi kimi
Ahəngi var.
Ağrının, sevincin, ümidin də
Rəngi var.
Düşündükcə açılır
Əlvan səhifələri rənglərin.
Canların gözümüzə də rəngi
Ömrün, mübarizənin,*

*Qəlbın, nifrətin,
Gecənin, səhərin
Və insan taleyinin [26, s.228-229].*

Rəsul Rzanın "Rənglər" şeir silsiləsi XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının altmışıncı illərdə meydana çıxardığı ən böyük ədəbi hadisədir.

Bütün bunları nəzərə almaqla xalq yazıçısı Elçinin sovet dövrü ədəbiyyatına dair aşağıdakı fikirləri məsələyə aydın baxışı və kompleks münasibəti ifadə etmək cəhətdən obyektiv, düşündürücü və əhəmiyyətlidir: "Beləliklə, biz sosrealizmin XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafına vurduğu zərərə qətiyyənlə sərf-nəzər etməməli, həmin ədəbi zərərin nəticəsində itirdiklərimizi müəyyənləşdirməli və bu boşluqları doldurmağa çalışmalıyıq. Eyni zamanda, sosrealizm dövründə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafı da bu ədəbiyyatın tarixində çox mühüm və prinsiplə mərhələ təşkil edir və biz bunu da görməli, tədqiq etməli, elmi-nəzəri təsnifatını verməli, əldə edilmiş bədii-estetik dəyərləri qiymətləndirməyi bacarmalıyıq" [27, s.71-72].

Göründüyü kimi, sovet sistemi dövründə bədii yaradıcılıq işi, ədəbi-elmi əlaqələr əsasən hakim ideologiyanın siyasətinə və mənafeyinə tabe etdirilmişdir. Lakin bu mərhələdə, nə qədər çətin olsa da, ideologiyaya xidmət edən ədəbiyyatla yanaşı, əsl bədii yaradıcılıq nümunələri də yaradılmışdır.

Nəticə. Bütün bunlara görə, Azərbaycan sovet ədəbiyyatı mərhələsindəki yaradıcılığa birmənalı şəkildə yanaşılmamalıdır. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı geniş anlayış olub, sosializm ideyasına üstünlük verən əsərlərlə bərabər, böyük ədəbiyyat nümunələri sayıla biləcək, ədəbiyyat tarixində daim yaşayacaq qiymətli sənət örnəkləri də meydana çıxarmışdır.

Əslində, diqqətlə nəzər salsaq, Azərbaycan ədəbiyyatında bütünlüklə xalis sovet ideologiyasına xidmət edən əsərlər o qədər də çox deyildir. Xüsusən, İosif Stalinin vəfatından sonra siyasi iqlimdə baş vermiş dəyişikliklər ədəbiyyatda ideologiyanın rolunu xeyli dərəcədə zəiflətməmiş, yazıçı və şairlər çox vaxt ideoloji yönlü bədii nümunələri ciddi əsərlər yaratmaq naminə özlərini qorumaq üçün zahiri fon olaraq yazmışlar. Sovet dövründə yazılan əsərlərdə

mövzunun sosializm quruluşu həyatından alınması ilə məndə təsvir olunan həyat materialını, fərqli insan talelərinin təsvirini eyniləşdirmək olmaz. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı təhlil və tədqiq edilərkən problemə və ədəbi şəxsiyyətlərə tarixilik baxımından yanaşılmalı, mövzu ilə zəngin həyat materialı arasındakı fərq nəzərə alınmalıdır.

Bütün çətinlikləri və mürəkkəbliyi ilə bir yerdə Azərbaycan sovet ədəbiyyatı çoxəsrlik ədəbi fikrimizin ayrıca mərhələsi olmuşdur. Azərbaycan ədəbiyyatında sosialist realizmi dövrü olan bu mərhələ 1920-1950-ci illəri əhatə etmiş, "altmışıncılar"ın ədəbiyyat meydanına gəlmələri ilə xarakterini dəyişməli olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. B.Əhmədov. XX yüzil Azərbaycan ədəbiyyatı; mərhələlər, istiqamətlər, problemlər. Bakı, "Elm və təhsil", 2015.
2. Bax: N.Qəhrəmanlı. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər. Bakı, "Elm", 2006.
3. Əli Nazim. Seçilmiş əsərləri. Bakı, "Yazıçı", 1979.
4. Nazif Qəhrəmanlı. Azərbaycanda ədəbi cəmiyyətlər. Bakı, "Elm", 2006.
5. М.Горький. О литературе. Москва, «Советский писатель», 1970.
6. Bax: А.Романовский. Знаменительная всха. Москва, «Советский писатель», 1970.
7. B.Əhmədov. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. 3 cildə, II c. Bakı, "Apostrof", 2010.
8. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, BDU nəşri, 2007.
9. Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi? Bakı, "Mütərcim", 2010.
10. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 3 cildə, III c. Bakı, "Elm", 1957.
11. Azərbaycan sovet ədəbiyyatı tarixi. 2 cildə, I c. Bakı, Azərbaycan SSR EA Nəşriyyatı, 1967.
12. История русской литературы. XX – начала XXI века. Часть I. Москва, ВЛADOC, 2014.
13. В.Мещеряков, А.Козлов, Н.Кубарева, М.Сербул. Введение в литературоведение. Москва, «Юрайт», 2018.
14. Сергей Хрущев. Никита Хрущев – реформатор (трилогия об отце). Москва, «Время», 2010.
15. История русской литературы XX-начала XXI века. Часть I. Составитель и научный редактор Б.Н.Коровин. Москва, «Владос», 2014.
16. Сергей Хрущев. Никита Хрущев – реформатор (трилогия об отце). Москва, «Время», 2010.
17. Дмитрий Быков. Советская литература. Москва, «Проза и К», 2015.
18. М.Веллер. Огонь и агония. Москва, «АСТ», 2018.
19. Д.Быков. Советская литература. Москва, «Прозайк», 2015.
20. "İnqilab və mədəniyyət" jurn. Bakı, 1934, №8.
21. Ç.Aytmatov. Ön söz. Gün var əsrə bərabər. Bakı, "Qanun", 2015.
22. K.Abdulla. Əvvəl-axır yazılanlar. "Ədəbiyyat qəzeti". Bakı, 13 oktyabr 2018, №38.
23. M.Araz. Seçilmiş əsərləri. 4 cildə, I c. Bakı, "Ozan", 2003.
24. Səməd Vurğun. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, V cild. Bakı, "Şərq-Qərb", 2005.
25. İ.Həbibbəyli. Akademik Səməd Vurğun Vəkilov. Bakı, "Elm", 2015.
26. R.Rza. Seçilmiş əsərləri, 5 cildə, I cild. Bakı, "Öndər", 2005.
27. Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi? Bakı, "Mütərcim", 2010.

SOCIALIST REALISM PERIOD IN AZERBAIJANI LITERATURE

Summary

The article titled "Socialist realism period in Azerbaijani literature" is the expression of scientific-theoretical and literary-methodological view. In the research work socio-political and cultural-ideological condition of the period is presented, the formation of literary societies, objective and subjective aspects of literary organization are explained. Discussions on the formation of the concept of Soviet literature are evaluated; the questions about the emergence of the socialist realism creativity method that need to be solved are answered. Socialist realism period in Azerbaijani literature (1920-1950), the period of formation of socialist realism creativity method (1920-1932), the period of formation and development of socialist realism literature (1932-1941) is analyzed. In the article the period of Great Patriotic War (1941-1945), the realities in the period of development of the Soviet society (1945-1953), as well as the attitude to socialist realism in the stage of "Khrushchev's being gentle" (1953-1964) are expressed, its collapse (after the 1960s) is clarified, important scientific-theoretical and literary-methodological provisions and scientific theses are introduced. In

the article the fiction and citations helped clarifying goals and objectives, a comprehensive approach to the creativity of literary personalities is expressed and Azerbaijani Soviet literature is evaluated as a separate stage of our century-old literary-social thought.

Key words: Soviet ideology, literary societies, socialist realism creativity method, Soviet literature, Azerbaijani literature in Soviet period, academician Isa Habibbeyli

ПЕРИОД СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО РЕАЛИЗМА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ

Резюме

В статье выражен взгляд на период социалистического реализма в азербайджанской литературе с научно-теоретической и литературно-методологической точки зрения. В работе исследованы социально-политические и культурно-идеологические условия того периода, возникновение литературных обществ, разъяснены объективные и субъективные признаки их организации. Даны оценки дискуссиям вокруг формирования понятия «советская литература», дан ответ на решение важных вопросов вокруг возникновения творческого метода социалистического реализма. Проведён анализ периода социалистического реализма в азербайджанской литературе (1920–1950), периода формирования творческого метода социалистического реализма (1920–1932), этапа становления и развития литературы социалистического реализма. Выражено отношение автора статьи к делению литературы социалистического реализма на период Великой Отечественной войны (1941–1945), период реальностей развития советского общества (1945–1953), период социалистического реализма в хрущёвскую оттепель (1953–1964), выяснен период его упадка (после 1960-х годов), в целом выдвинуты значимые научные тезисы научно-теоретических и литературно-методологических положений.

С целью пояснения задачи и цели исследования в статье использованы цитаты из художественных образцов, выражено разностороннее отношение к творчеству литераторов, дана оценка азербайджанской советской литературе как отдельному этапу многовековой литературно-общественной мысли.

Ключевые слова: советская идеология, литературные общества, творческий метод соцреализм, советская литература, азербайджанская литература советского периода, академик Иса Габибейли